

विषय - संस्कृत, बी.ए. स्नातक (प्रतिष्ठा)

प्रथम वर्ष, प्रथम पत्र

डॉ.ओम प्रकाश आर्य

किरातार्जुनीयम् - प्रथम सर्ग, महाराष्ट्र कॉलेज, आरा

पद्यांशव्याख्या

दिनांक - 09/09/2020

महीभृतां सन्चरितेश्चरैः क्रियाः

स वेद निःशेषमशेषित क्रियः ।

महोदयेस्तस्य हितानुबन्धिभिः

प्रतीयते धातुरिवैहितं फलेः ॥२०॥

अन्वयः - अशेषितक्रियः सः सन्चरितैः चरैः

महीभृतां क्रियाः निःशेषं वेद । धातुः इव

"Failure comes only when we forget our ideals and objectives and priorities." - J. Edgar Hoover

तस्य इहितं महोदयैः हितानुबन्धिभिः फलैः प्रतीयते
भाषार्थ- सुभोधन अपने अधीन राजाओं के
 आचरण के विषय में पूरी जानकारी प्राप्त
 कर लेता है और उसकी योजनाओं में इतनी
 गोपनीयता होती है कि उनके क्रियान्वित होने
 पर ही लोगों को पता चलता है।

भाषार्थ- (अशेषितक्रियः सः) सभी कार्यों को
 पूरी तरह समाप्त करने वह सुभोधन
 (सञ्चरितैः चरैः) उत्तम चरित्र वाले गुप्तचरों
 के द्वारा (अधीन) (महीभृतां क्रियाः) राजाओं के
 सभी व्यवहारों को ~~सः~~ (निःशेषं वेद) सम्पूर्ण रूप
 से जानता है। (धातुः इव तस्य) विधाता की
 इच्छा की तरह उसकी योजना (इहितम्) मन्त्रव्य
 (महोदयैः हितानुबन्धिभिः) प्रत्यक्ष समृद्धिवाले
 एवं कल्याणकारी परिणामों के द्वारा ही
 (प्रतीयते) जानी जाती है।

पदव्याख्या- महीभृताम् = महीं विभ्रतीति
 महीभृतः, तेषां महीभृताम्, मही + भृ + क्विप्
 (कर्त्तरि) (अप्यत्त्वुं) सञ्चरितैः चरैः = सत् चरितं
 तेषां ते सञ्चरिताः, तैः (बहुं) । सत् + अस् + शतृ ।
 चरितम् = चर् + क्त (भावे) । क्रियाः = कार्य, व्यवहार
 अशेषितक्रियः = सभी कार्यों को पूरा करनेवाला,
 न शेषिताः अशेषिताः, अशेषिताः क्रियाः येन सः
 अशेषित क्रियः (नञ् तथा बहुं) । शेषित = शेषयति
 से भूतकालीन क्त, शेषयति का अर्थ है 'शेष
 करोति' । शिष् + णिच् + क्त । सः निःशेषं वेद =
 वह सम्पूर्ण रूप में जानता है। निर्गतः शेषं
 ग्रह्मन् कर्मणि तथा तथा, जिसमें कुछ भी

शेष नहीं रह गया है, अर्थात् पूर्वस्य से।
 शेषः - शिष् + धञ् । वेद - विद् + लट् ,
 'विदो लयो वा' सूत्र से 'ति' के स्थान पर
 णल् - अ हो गया । महोदयोः = उत्तम
 परिणाम वाले , महान् उदयो येषां, येष्यः
 वा (बहुवचन) । तैः उदयो - उत् + इ + अच्
 (भावार्थक) । हितानुबन्धिभिः = हित करनेवाले,
 हितमनुबन्धनन्तीति हितानुबन्धिनः , तैः (अपत्ये)
 अनु + बन्ध् + णिनि । तस्य इहितम् =
 उसका अभीष्ट, इह् + मत्, चाहा हुआ ।
 धातुः इव = स्मृत् की (इच्छा) की तरह,
 प्रतीयते = जाना जाता है, प्रति + इ + लट् ।
 अर्थात् सुपोषण ^{कार्य} करना चाहता था, वह
 कार्य हो जाने पर उसके लोकोपकारी
 परिणाम से ही पता चलता है। इति ॥२०॥